

ZAFER KARADEMİR

Lisans eğitimi 1996-2000 yıllarında Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nde Tarih alanında tamamlayan Karademir, 2006 yılında Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne Araştırma Görevlisi olarak atanmıştır. 2013 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda Darlık Ekonomisi ve Kıtıklar (1560-1660) adlı doktora tezi ile doktor unvanını alan yazarın aynı tezi TÜBA (Türkiye Bilimler Akademisi) tarafından Telif Eser dalında Mansiyon ödülü kazanmıştır. Karademir, Osmanlı yeni çağında sosyal ve ekonomik yaşama dair akademik çalışmalarını sürdürürken aynı bölümde öğretim üyeliği görevine devam etmektedir. Daha önce yayımlanmış eserleri şunlardır: *İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı: Osmanlı Toplumunda Kıtıklar (1560-1660)* [2014, Kitap Yayınevi]; *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)* [2016, Libra Kitap]; *Osmanlı'da İhanet-İsyan-İstibbarat ve Soruşturma* [2019, Kitabevi].

ZAFER KARADEMİR
OSMANLI YENİ ÇAĞI'NDA TARIMSAL GELİŞİM
ZİRAAT, HASILAT, TİCARET

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 713
TARİH 74

ISBN 978-605-399-609-5

KAPAK RESMİ 1754 TRABLUŞSAM SU KANALI
(KAYNAK: *TRAVELS THROUGH DIFFERENT CITIES OF GERMANY, ITALY, GREECE AND SEVERAL PARTS OF ASIA, AS THE FAR AS THE BANKS OF THE EUPHRATES, IN A SERIES OF LETTERS*, ALEXANDER DRUMMOND, LONDRA 1754, s. 131).

1. BASKI İSTANBUL, OCAK 2023

© İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ İŞLETMESİ

YAZIŞMA ADRESİ: HACIAHMET MAHALLESİ, PİR HÜSAMETTİN SOKAK, No:20, 34440, BEYOĞLU / İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 64 63 - 311 61 34 / FAKS: 0212 216 24 15 • SERTİFİKA No: 51672

www.bilgiyay.com

E-POSTA yayin@bilgiyay.com

DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN CEM TÜZÜN

TASARIM MEHMET ULUSEL

DİZGİ, UYGULAMA VE KAPAK GÖRKEK DİDEM ÖZTUNCER

DİZİN GÖRKEK DİDEM ÖZTUNCER

BASKI VE CİLT VİZYON BASİMEVİ KAĞITÇILIK MATBAACILIK VE YAYINCILIK SAN. TİC. LTD. ŞTİ.

BEYLİKDÜZÜ O.S.B. MAH. ORKİDE CAD. No:1/Z BEYLİKDÜZÜ İSTANBUL

TELEFON: 0212 671 61 51 / FAKS: 0212 671 61 50 • SERTİFİKA No: 52098

İSTANBUL BİLGİ UNIVERSITY LIBRARY CATALOGING-IN-PUBLICATION DATA

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ KATALOGLAMA BÖLÜMÜ TARAFINDAN KATALOGLANMIŞTIR.

Names: Karademir, Zafer, 1978- author.

Title: Osmanlı yeni çağında tarımsal gelişim : Ziraat, hasılat, ticaret / Zafer Karademir.

Description: İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2023. | Includes bibliographical references and index.

Series: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları; 713. Tarih; 74.

Identifiers: ISBN: 9786053996095 (paperback)

Subjects: LCSH: Agriculture and state --Turkey --History. | Agriculture --Turkey --History. | Turkey --Rural conditions -- History. | Turkey --Economic conditions --History. | Turkey --History --Ottoman Empire, 1288-1918. | Food supply --Turkey --History. | Food supply --Government policy --Turkey. | Food industry and trade --Turkey --History. | Rural development --Turkey --History. | Peasants --Turkey --History. | Villages --Turkey --History. | Famines --Turkey --History.

Classification: LCC: HD2056.7.K37 2023

ZAFER KARADEMİR
OSMANLI YENİ ÇAĞI'NDA TARIMSAL GELİŞİM
ZİRAAT, HASILAT, TİCARET

İçindekiler

vii Bolluk Terminolojisi

ix Önsöz

1 Giriş

31 BİRİNCİ BÖLÜM Tarımsal Gelişim Nedir; Avrupa ve Osmanlı Tarihinde Genel Olarak Tarımsal Gelişimin İzleri Nelerdir?

31 “Tarımsal Gelişim” İle Kastedilen Nedir?

32 Avrupa Yeni Çağı’nda Tarımsal Gelişimin Genel Nitelikleri

38 Osmanlı Yeni Çağı’nda Tarımsal Gelişimin Genel Nitelikleri

40 Osmanlı Coğrafyası ve Tarımsal Verimlilik

49 İmparatorluk Yeni Çağı’nda Buğdayda Genel Hasat Verileri

57 İKİNCİ BÖLÜM Tarımsal Gelişimde Devletin ve Toplumun Rolü

57 Tarımsal Gelişim ve Devlet

66 Tarımsal Gelişim ve Toplum

73 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Tarımsal Gelişim ve Osmanlı Nüfus Yapısı

73 Demografik Değişimler ve Tarımsal Gelişim

81 Şehirleşme ve Tarımsal Gelişim

88 İş Gücü Kaynağı ve Tarımsal Gelişim

104 Yeni Arazilerin Ziraata Açılması (Şenlendirme)

116 Tarımsal Gelişim ve Vergi Muafiyetleri

121 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Osmanlı Tarımsal Gelişiminde Büyük Çiftlikler ve Teknik Değişimler

121 Tarımsal Gelişim ve Büyük Çiftlikler

126 Osmanlı Tarımında Teknik ve Metodik Gelişim

128 Tarımsal Aletlerde Değişim

136 Çitleme

143 BEŞİNCİ BÖLÜM Osmanlılarda Tarımsal Verimlilik ve Arazilerin Etkin Kullanımı

143 Genel Olarak Osmanlı Topraklarının Yapısı

145 Toprağın Maksimum Verimle Kullanımı

- 150 Toprakların Yenilenmesi ve Temizlenmesi
- 153 Bataklıkların Kurutulması
- 156 Nadas ve Rotasyon
- 179 Tohum
- 182 Gübre
- 188 Tohum ve Hasat Depolama Düzeni
- 195 İmparatorluğun Ağaç Politikası ve Hububat Alanları
- 199 ALTINCI BÖLÜM Osmanlılarda Tarımsal Verimlilik ve Su**
- 199 Yeni Çağ'da Osmanlılarda Genel Olarak Su ve Tarım
- 201 Osmanlı Geleneğinde Suyun Verimli Kullanılması
- 205 Sulamada Yaratıcı Yöntemler
 - 205 Kanal (Hark) Açma
 - 208 Kuyu ve Hendek Açma
 - 210 Havuz ve Sarnıç Kullanımı
 - 213 Dolap Kullanımı
- 214 Tarımsal Gelişim ve Aşırı Yağışlar
- 227 YEDİNCİ BÖLÜM Zirai Bolluk Sürecinde Devlet ve Finansal Yapı**
- 228 Osmanlı İktisat Zihniyetinde Bolluk
- 233 Bolluk Çeşitleri Nelerdir?
- 235 Bolluk Dönemlerinde Merkezî Hükümetin Genel Yaklaşımları
- 239 Bolluk Dönemlerinde İhracat ve Kaçakçılık
- 244 Bolluk Dönemlerinde Fiyatlar
 - 244 Bolluk Dönemlerinde Genel Olarak Fiyatların Seyri
- 261 Bolluk Dönemlerinde Fiyatların Tespiti ve Düşmesi Eğilimi
- 265 Bolluk Krizi!
- 270 Bollukta Beklenmedik Gelişmeler: Stokçular ve Fiyat Artışları
- 275 SONUÇ**
- 281 Kaynakça
- 305 Dizin

Bolluk Terminolojisi

Ağleb: çokluk, ekseriyet

Ekstansif Tarım: ilkel tarım

Entansif Tarım: yoğun tarım

Erzan: ucuzluk

Firâvân: bol, aşırı fazla

Hasb u rehâ: bolluk ve ucuzluk

İfrât-ı rehâ: aşırı bolluk

İrvâ: bolca sulamak

İskâ: sulamak

Kasîr: bol olan

Kesîr: bol, çeşitli

Kesret: bolluk

Külliyet: çokluk, bolluk

Mebzûl: çok, ucuz

Miyâh: sular

Müstevfî: kâfî, tam, bol

Rahîs: ucuz

Rasad: bekleme (terim olarak: nadas)

Şeccâr: bahçe ve ağaç işleri uzmanı

Vefret: bolluk

Vâfir: bol

Vüs'at: genişlik, bolluk

Önsöz

Modern çağlarda yüzleşmek istemediğimiz sorunlar arasında, teknik tarımın doğaya verdiği zarar önemli bir yer edinmektedir. Antroposen Çağı olarak bahsedilen bu zararlı dönemin çok önceden başladığı kabul edilmektedir. Sanayi Devrimi sonrası adeta kutsallaştırılan entansif tarımın, artan dünya nüfusunu çılginca beslemek için toprak ve su başta olmak üzere doğal kaynakları hoyratça yok etmesi, bunları zehirleyerek kirletmesi oldukça tahrip edici gelişmelerdir. Bu sürecin bir aşamasından sonra modern tarımın gerçekte bir kurtarıcı olup olmadığı sorusu sorulmaya başlanmıştır. Modern insanın bir hayli değer atfettiği entansif tarımın bütün yönleriyle hayran olunacak bir yöntem sayılamayacağı; diğer bir ifadeyle geleneksel tarımın tümüyle olumsuz sayılamayacağı daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır.

Bu çalışma, tarımsal gelişim sürecinde daha çok geleneksel yapılardan kurtulamamış olan Osmanlı tarım emekçilerinin ve sermayedarlarının, modern çağlar öncesinde Yeni Çağ'daki "geri kalmışlık" sorununu yakından inceleme çabasıyla oluşturuldu. Çalışmanın temelinde yukarıda ana çerçevesi çizilen düşünce ciddi bir yer edindiğinden, Osmanlı çiftçisinin ekstansif tarıma bağlılığı katı bir eleştirel dille ve tavırla değil, çağın ve imparatorluğun şartları düşünerek incelendi. "Geleneksel" hatta "ilkel" diye biraz da küçümser bir bakış açısıyla eleştirilen Osmanlı tarım sektörünün, hububat (özelde buğday) ziraatı sahasının, görece statik yapıda olsa bile sınırlı ve uzun soluklu bir gelişme çabası içinde olduğu tezi üzerinde konuya yaklaşıldı. Tüm gelenekselliği ya da ilkelliğine rağmen hemen her zaman yabancıların buğday kaçırdığı bir memleket olarak Osmanlı Devletinin tarım emekçilerinin kendi şartları elverdiği ölçüde verimlilik artışına yönelik gayretleri olması gerektiği düşüncesi bu kitabın ortaya çıkmasındaki temel hareket noktası oldu. Yaklaşık üç yıllık bir çabanın ürünü olan bu eser asla her şeyi

söylediğini iddia etmiyor; aksine daha ne çok şey söylenmesi gerektiği üzerinde durarak yeni araştırmacılara çağrıda bulunuyor. Çalışmaya redaksiyon aşamasından girift Osmanlıca kelimelerin okunmasına; geleneksel zirai sahadaki faydalı bilgi aktarımlarından arşivdeki samimi desteklerine kadar katkıda bulunan herkese sonsuz teşekkürler...

Hassaten şükranlarımı belirtmem gereken isimler var. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları ekibinden Sayın Cem Tüzün, Sayın Görkem Didem Öztuncer'e kitabın ham halinden bu aşamaya gelinceye kadarki özverili emekleri için çok teşekkür ederim. Bu vesileyle İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'nın Yayın Kurulu'na da çalışmama değer vererek yayımlama nezaketini gösterdiği için minnettarım...

ZAFER KARADEMİR
SİVAS 2022

Giriş

Ziraat insanlığın en eski mesleklerindedir. Toprağın, suyun ve güneşin yaşamsal değerinin anlaşılması sonrasında insanoğlu, bu kaynaklardan yararlanmakla kalmamış bunların en verimli nasıl kullanılacağı hususunda fikirler geliştirerek onları hayata geçirmiştir. Hayatta kalabilmek için gerekli olan besinlerin çok büyük bir kısmını bu üç kaynağa bağlı sektörlerden temin eden insanoğlu, zorunluluk gereği tarım ile olan bağıını koparamamıştır. Bu denli önemli bir uğraş alanı olan tarım, Osmanlılar dahil bütün Avrupa ülkelerinde hatta tüm dünyada kronolojik süreç içerisinde sanayileşmeden beslenen ekonomiler karşısında da önemini kaybetmemiştir. Oysa Sanayi Devrimi'nin tarım sektörünün aleyhinde geliştiği yönündeki önyargılar; “ülkeler sanayileşirken tarım gerilemektedir” algısı ile yaygınlık kazanmıştır. Bu ön kabulü “ülkeler ya sanayileşmiştir ya da tarımsal ekonomide kalakalmışlardır” şeklinde formüle eden keskin ayrımlar da dile getirilmiştir. Ancak her iki sahanın birbirinin aleyhine büyümek zorunda kalmadığı ve dahi kimi alt sektörlerde birbirlerini besledikleri görülür. Öyle ki genelde dünya, özelde ise Avrupa kıtası büyük bir endüstrileşme ve şehirleşme tecrübesi yaşamış olsa bile, tarım sektörü canlılığını korumuş, korumak zorunda kalmıştır. Bir ölçüme göre 15 ila 18. yüzyıllar arasında dünya nüfusunun % 80-90'ı toprak üzerinden hayatını kazanırken¹; daha özel araştırmalar, 1800 yılında

1 Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism 15th-18th Centuries, Volume I The Structure of Everyday Life*, çev. Siân Reynolds, cilt 1, New York, 1985, s. 49. Kitadaki ülkelere ilişkin daha özel oranlar için bkz. Robert Allen, “Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe, 1300-1800”, *European Review of Economic History*, cilt 4, sayı 1, 2000, s. 10-11.

Fransa'da şehirli her 194 kişiye karşılık kırsalda tarımla geçinen 130 kişi olduğunu ortaya koymakta; aynı tarihte İngiltere nüfusunun % 72,5'inin hâlâ kırsal ekonomiye bağlı yaşadıklarını göstermektedir.² Dahası tarımsal üretime devam edenlerin kazançlarında belirgin bir artış görülmekte olup; İngiltere'de köylülerin kazançlarını katlayarak artırdıklarına şahit olunmaktadır.³ Bu veriler sanayileşme ile ziraat sektörü arasında düşmanca bir ilişki olmaması gerektiğini gösteriyor. Ayrıca meseleye diğer cepheden bakınca, sanayileşme iktisadi meselelerin çözülmesi anlamına gelmemektedir. Ülgener'in ifadesiyle sanayileşme de arzda bolluk, darlık ya da işsizlik gibi temel sorunları beraberinde getirebilmektedir.⁴ Bu anlatımlar ışığında kitaba başlarken, sanayileşme ile ziraatın birbirini destekleyen iki iktisadi alan olduğu ve her ikisinin de olumlu-olumsuz yönleri ile var olmaya devam edeceklerini kabul etmek gerekir. Ayrıca sanayileşmenin başta çevre sorunlarına neden olmak üzere tarıma verdiği zararların giderek artmasının ilerleyen zaman dilimlerinde insanlığın ziraata yeniden dönüşünü hızlandıracağı yönündeki tahminleri de hatırlamak gerekir.

İslam ve Türk dünyasının geçmişinde ise tarımın iktisadi hayattaki yeri olması gerekenden biraz daha büyüktür. Sıcak denizlere hükmeden Araplar ya da İpek ve Baharat Yollarının önemli bir kısmına hâkim olan Türkler; ticari kazanç, şirketleşme, sermaye birikimi, kolektif üretim-tüketim ağları kurma ve uluslararası pazarlara açılma gibi, ekonomilerini sadece tarıma bağlı olmaktan kurtaracak yönde ciddi adımları ya atmadılar ya da bu alanlarda çok cılız kaldılar. Bununla beraber Doğu toplumları için de tarımsal ekonomiye bağlı kalmak tümüyle menfi bir özellik olarak düşünülemez. Onlar da ziraat alanındaki yüksek motivasyonlarını ve bilgi birikimlerini artırmak adına çaba göstermekten geri durmadılar. Abbasilerin okullar açarak bilimsel tarıma yönelindikleri ve toprak analizleri yaptırarak ekim dikim faaliyetlerini düzenledikleri ifade edilirken⁵; Anadolu Selçuklularının ise bolluk üzerine bir ekonomi inşa etmeleri sayesinde üretim artışına bağlı

2 Veriler için bkz. E. Anthony Wrigley, "Urban Growth and Agricultural Change: England the Continent in the Early Modern Period", *The Journal of Interdisciplinary History*, cilt 15, 1985, s. 688, 720.

3 Wrigley, "Urban Growth and Agricultural Change...", s. 723.

4 Bkz. Sabri F. Ülgener, "İktisadî Refah ve Sanayileşme", *Makaleler Sabri F. Ülgener*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s. 248.

5 Hasan İbrahim Hasan'dan nakleden İlhan Erdem, "Selçuklular ve Anadolu Beylikleri Dönemlerinde Tarım ve Çiftçilik", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurluğu* cilt 1, der. Ahmet Yaşar Ocak, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2006, s. 363.

olarak yarımada hububat fiyatları ile sebze ve meyvenin genel olarak bol ve ucuz olduğu belirtilmektedir.⁶

Osmanlılar da tarıma bağlı iktisadi yapıyı büyük oranda devam ettirmişler; hububat ise bu ekonomide temel üretim kalemi olmayı sürdürmüştür. İmparatorlukta 16. yüzyılda nüfusun % 90'ı ziraattan geçimini sağlarken;⁷ tarımda kuru hububatın, bunlar içinde de buğdayın payı oldukça büyüktü. Tabak'a göre özellikle iç karalardaki bazı arazilerin % 90'a varan kısmı hububata ayrılmaktaydı.⁸ 16. yüzyılın ikinci yarısına ait Anadolu'nun orta ve küçük ölçekli bazı kazalarının gelirleri incelendiğinde yıllık girdilerin ortalaması % 51'inin öşür ve salarîye olarak alınan buğday ve arpadan elde edildiği görülmektedir.⁹ Modern bütçeleri birebir karşılamayan, ancak yine de temel gelir ve giderleri belirlemede çeşitli bilgiler elde edilebilen mali kayıtlarda tarımsal ekonominin yerine dair bazı ipuçları yer alır. Nadir kaydedilen tımar gelirlerinin¹⁰ yer aldığı 1527-1528 yıllarına ait bütçede imparatorluk gelirlerinin % 41'i, 1609 yılı bütçesinde ise % 29-30'u tımar kaynaklarından elde edilmiştir.¹¹ Yine 1599 yılı Kıbrıs gelirlerinin yaklaşık % 46'sı mukataa olarak kaydedilmiş; şekerhanenin kazancı ise mukataa gelirlerinin yaklaşık beşte birine denk düşmüştür. Bu ise sadece şekerhane gelirlerinin ada bütçesindeki payının yaklaşık % 10'una eşit olduğunu göstermektedir.¹² Yine H. 1109 (M. 1697/1698) tarihli merkezi bütçede sadece Maraş çeltik gelirleri

6 Erdem, "Selçuklular ve Anadolu Beylikleri Dönemlerinde Tarım ve Çiftçilik", s. 367.

7 Şevket Pamuk, "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800", *The Journal of Interdisciplinary History*, cilt 35, sayı 2, Sonbahar 2004, s. 230; Mehmet Öz, "XV-XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri", *Kebikeç*, cilt 23, 2007, s. 118, 121. Bu genel durum ilerleyen asırlarda da devam etti ve Osmanlılar nüfusunun % 80-90'ı tarımdan geçimini sağlayan bir toplum olarak kaldı. Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 194.

8 Faruk Tabak, "Agriculture", *Encyclopedia of The Ottoman Empire*, der. Gábor Ágoston, Bruce Masters, New York, 2009, s. 20.

9 Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alman Vergiler*, İstanbul, 1964, s. 32-63.

10 Tımar gelirleri merkezî hazineye ulaşmaz, taşradaki memurlara kendi nam ve hesapları için kullanılmak ve asker beslemek üzere bir nevi maaş olarak bırakılırdı. Mustafa Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986 s. 28.

11 Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi...*, s. 40. Bu değerlere haslar da katıldığında oranlar sırasıyla % 72 ve % 40 ila 48'e ulaşmaktadır. Yazarın burada bahsettiği haslar, tımar düzeni içindeki haslardır. Ayrıca bizatihi yazar da bu ölçümlerin tam gerçeği yansıtamayacağı ancak bir fikir vermesi açısından değerli olduğunu kaydetmektedir.

12 Bkz. Kadir Arslanboğa, H. Ahmet Arslantürk, "Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs Adası'nın Ağustos 1598 İle Nisan 1599 Tarihleri Arasındaki Gelir ve Giderlerinin Tahlihi", *Journal of History Studies*, cilt 6, sayı 5, 2014, s. 18.

(çeltük-i enhâr-ı Maraş) 5,12 milyon akçe tutarındaydı ve bu rakam bütçe-deki mukataalar içinde en büyük onuncu kazanç kalemiydi.¹³

Kimi değerlendirmelere göre 17. yüzyıla kadar zirai ekonomi genişlese de yüzyılın sonuna doğru tımar kaynakları eski cazibesini yitirmiş olup; tımar sistemine dahil gelirlerin bütçe gelirlerine oranı % 25'lere kadar gerilemiştir. Ancak bu rakamlar içinde tarımla yakından alakası olan vakıf gelirleri yer almamaktaydı.¹⁴ Dolayısıyla gerçek oranın bundan daha yüksek olduğu söylenebilir. Bir başka örneğe göre H. 1072 (M. 1661-1662) bütçesinin gelirlerinin dörtte üçü tımar ve vakıf kaynaklarından elde edilmiştir.¹⁵ 1695 yılında malikâne sistemine geçilmesiyle birlikte aslında iltizam düzeni tımar sistemi ile daha sıkı bir şekilde kaynaşmış, 18. yüzyılda ise hasların bu kapsama alınması önemli bir adım olarak atılmıştır.¹⁶ Daha sık görülmeye başlanan bütçe açıkları için, sistemin başarılı olup olmaması bir yana, yine toprağa bağlı gelirlerden medet umuluyordu. Aslında imparatorluk maliye bürokratları 18. yüzyılda değişen şartlara uygun politikaları hayata geçirmeye çalışıyorlardı. Her ne kadar sistem tımarlar aleyhine işlese de arazilerin tımar sisteminde mi malikane sisteminde mi daha verimli bir şekilde işletileceğine karar vererek bunlar arasında statü değişimleri yapıyorlardı.¹⁷ Tanzimat öncesinde bilhassa iltizamlarda ve Tanzimat sonrasında da toprak gelirlerinden elde edilen kazançtan alınan öşür vergilerinin bütçelerde en önemli gelir kaynağı olarak kalması bu manada şaşırtıcı değildir.¹⁸

Osmanlı bütçelerinin tarımsal girdilere olan bağlılığını göstermek adına örnekleri çoğaltmak elbette mümkündür. Ancak başka veriler de aynı gerçeği yansıtacak; imparatorluğun mali dayanakları içinde toprak üzerinden yürüyen üretim faaliyetlerinin ciddi bir yer tuttuğu görülecektir. Üstelik nakit ekonomisiyle alakası olmayan pek çok zirai gelirin ve yine çiftlikler ile selâtin vakıflarının işletmeleri başta olmak üzere farklı girişimlerin gelirlerinin bütçelerde yer almadığı da bilinmektedir. Bilhassa vakıfların Osmanlı iktisadi yaşamıyla sıkı ilişkisi bu kurumların sosyal ve dinî bağları kadar, hatta

¹³ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 15, sayı 1-4, s. 202.

¹⁴ Erol Özvar, "Budgets", *Encyclopedia of The Ottoman Empire*, der. Gábor Ágoston, Bruce Masters, New York, 2009, s. 98.

¹⁵ Ahmet Tabakoğlu, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 41, sayı. 1-4, s. 401. İstanbul gelirleri hariç tutulan kısımdır.

¹⁶ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi...*, s. 33, 35.

¹⁷ A.g.e., s. 52.

¹⁸ Ahmet Tabakoğlu, "Öşür", *TDVİA*, sayı 34, 2007, s. 102.

belki onlardan daha kuvvetlidir. Özellikle selâtin vakıflarının başta kendi müntesipleri olmak üzere pek çok kişinin temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere hububat tarımı, hayvancılık ve bağlı sektörlerin içinde kuvvetli bir şekilde yer aldığı bilinmektedir. Daha ötesi pek çok vakfın ticari kaygılar ile hareket ederek hububat satışlarından gelirler elde ettikleri kayıtlara yansımıştır. Bu konuda Kayhan Orbay'ın çalışmaları sadece Osmanlı vakıf düzeni ile alakalı değil aynı zamanda tarım tarihi ile de alakalı anlamlı veriler içermekte olup, yazarın muhasebe kayıtlarını irdelediği vakıfların gelir kalemleri içinde hububat satışlarının ciddi değerler taşıdığı görülmektedir.¹⁹ Bunların dışında burada ayrıntısına girilmeyecek olan paşmaklık, arpalık, yurtluk, ocaklık, mâlikâne-divânî ve temlik sistemlerinin de temel gelirlerinin büyük kısmının toprağa bağlı kaynaklardan elde edildiğini ayrıca hatırlamak gerekir.

Osmanlı iktisadi yapısının ve bunun alt katmanlarındaki sistemlerin neredeyse tümüyle toprak üzerinden yürütülmesi, haliyle bu kaynağın gerek devlet gerekse toplum nazarındaki yerini o denli büyütüştür. İmparatorluğun bu temel gelir kaynağının mümkün olduğunca en yüksek kazanç oranları ile işletilmesi gayesiyle bu değer birleşince, toprak adeta kutsal bir anlama ulaşmış, onun çalıştırılmaması aynı zamanda ahlâkî bir suç sayılmıştır Osmanlıların düşman memleketlerinde iken bile tarımsal arazileri çiğnememeye dikkat ettikleri yönündeki meşhur anekdot²⁰ ve aynı şekilde ülke içinde özellikle geceleyn tarlalara girilip çiğnenmemesi için arazilerin kenarlarına hendek kazılmasının istenmesi²¹ gibi ayrıntılar ziraatın değerinin yüksek seviyelerine işaret etmektedir.

Buraya kadar kaydedilen verilerden anlaşıldığı üzere Osmanlı coğrafyasında toprağın ekonomik yaşamdaki ve zihinlerdeki yeri bir hayli güçlüy-

19 Örneğin Bolayır'da kurulmuş olan Gazi Süleyman Paşa Vakfı'nın 1604-1610 yılları arasında, ambarlarındaki hububattan yaptığı satışlar, vakıf bütçesini destekleyen en önemli kalemlerden biridir. Bkz. Kayhan Orbay, "Gazi Süleyman Paşa Vakfı'nın Mali Tarihi ve 17. Yüzyılda Trakya Tarımsal Ekonomisi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 30, sayı 49, 2011, s. 162-167. Benzer şekilde Bursa'daki II. Murad Vakfı'nın aynı dönemlerdeki hububat satışları yıllık muhasebenin kâr ya da zararlar kapanmasını belirleyen temel kalemler olmuştur. Bkz. Kayhan Orbay, "Bursa'da Sultan II Murad Vakfı'nın Mali Tarihi 1608-1641", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 61, 2011, s. 309.

20 Pek çok kişi gibi II. Selim devrinde (1566-1574), Osmanlı ve İran topraklarındaki izlenimlerini anlatan Fransız seyyah Gabriel de Luetz de aynı şeye dikkat çekmiştir. Semavi Eyice, "Aramon Gabriel de Luetz Baron d'", *TDVİA*, sayı 3, 1991, s. 271.

21 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Mühimme Defterleri, Defter No: 5, Hüküm No: 1761, Hicri Tarih: 14 Zilkade 973, Miladi Tarih: 2 Haziran 1566. Bundan sonra MD 5/1761, 14 Zilkade 973, 2 Haziran 1566. Dipnotlardaki niceliksel yoğunluğu azaltmak adına hükümlerin tarihleri metin içinde yer almadığında dipnotta verilmiştir. Arşiv belgelerinin tamamı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nden temin edildiği için ayrıca BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi) şeklinde bir kısaltmaya künyede yer verilmemiştir.

dü. Buna paralel olarak kurumların ve toplumun toprak gelirlerini mutlaka artırma çabaları olması gerekirdi. İşte bu kitap Osmanlı Yeni Çağı'nda resmî makamların, sermaye sahibi girişimcilerin ve çiftçilerin verimlilik artışına dönük eylemlerini incelemektedir. Ayrıntılara giriş yapmadan önce konu hakkındaki mevcut literatüre yansıyan bakış açıları incelenecek; ardından bu kitabın hangi metodolojik yöntemlerle, ne tür kaynaklarla, ne gibi boşlukları doldurmak niyetiyle ve hangi tezlere dayanarak hazırlandığı hususunda birkaç söz söylenecektir.

Sanayi Devrimi öncesi tarımsal gelişim konusundaki çalışmalar özellikle Batılı literatürde oldukça fazladır. Mevcut yayınlar içerisinde İngiltere üzerinde ciddi bir yoğunlaşma olup, Hollanda ve Fransa onu takip edecek şekilde Kıta Avrupası incelenmeye devam etmektedir. Osmanlı tarım tarihi ve buna bağlı sanayilerin gelişimi ile ilgili yayın havuzu ise Batıdaki kadar geniş değildir. Osmanlılara dair araştırmalar genel olarak tımar düzeni, vakıflar, nüfus değişimleri, vergi politikaları, sosyal meseleler ve asayiş sorunları, geçici ya da kalıcı yer değiştirmeler, ticari büyüme eğilimleri gibi tali hususlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu kitabın inceleme alanına yönelik çalışmalar aşağıda sıralanırken, iki farklı kategori ele alınmış; öncelikle Osmanlılarda tarımsal gelişim ve verimlilik artışına dair olumlu yaklaşımlar incelenmiş; arkasından imparatorluk idareci ve köylülerinin bilinçli ve başarılı bir tarımsal ilerlemeyi başaramadıklarına dair olumsuz tezlere sahip çalışmalar verilmiştir. Söz konusu tezlerin en yalın haliyle ortaya konulabilmesi adına, sahiplerinin ifadeleri mümkün olduğunca değiştirilmemiştir.

Osmanlı tarım tarihinin gelişime dönük seyrini inceleyen ve bu çalışmanın ilgi alanına giren hususlara dair en yakın araştırmalar, Aleksandar Shopov tarafından kaleme alınmıştır. Daha önce Osmanlı tarımına ilişkin pek benzeri bulunmayan “Between the Pen and the Fields: Books on Farming, Changing Land Regimes, and Urban Agriculture in the Ottoman Eastern Mediterranean Ca. 1500-1700” isimli doktora çalışmasında²² yazar, öncelikle imparatorluğun tarımına ilişkin geleneksel yazma eserlerden birkaçını incelemiş; ardından buralarda teorik düzeyde anlatılan hususların hayata nasıl geçirildiği hakkında ağırlıklı olarak İstanbul ve çevresindeki bazı

22 Aleksandar Shopov, *Between the Pen and the Fields: Books on Farming, Changing Land Regimes, and Urban Agriculture in the Ottoman Eastern Mediterranean Ca. 1500-1700*, Harvard University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, Graduate School of Arts & Sciences, Boston, 2016.

çiftliklerden ve bahçelerden örnekler sunmuştur. 16. ve 17. yüzyılı kapsayan eserde yazar, Osmanlı tarımının gelenekselliği ve durağanlığı tezlerini sorgulamakta; aslında meselenin hemen böyle bir kaniya varılamayacak kadar karmaşık olduğu görüşünü savunmaktadır. Shopov özellikle 16. yüzyılda Meriç ve Nil nehirleri çevresindeki arazilerin elit kesimler tarafından satın alınarak bilinçli bir şekilde bağ ve bahçecilik faaliyetlerinin yoğunlaştığını ve ziraat hakkındaki eserlerin bu süreçte revaçta olduğunu eklemektedir (s. 197-198). Yine 16. yüzyılda burçak ve yonca gibi yem bitkilerinin ekiminin yaygınlaşmasına dair izleri de (her ne kadar hayvancılık için olup toprağın zenginleşmesine ya da nadas gerekliliğın azaltılmasına dair bilinçli bir tercih olduğu pek söylenemese de ve suya bolca ihtiyaç duyulması sebebiyle eleştirilse de) görmüştür (s. 247). Yine Shopov, sadece İstanbul'daki bahçe ve bostanlarda yürütülen sebzeçilik faaliyetleri üzerinde değerlendirmeler yaparak 16. ve 17. yüzyıllarda ticari tarımın daha fazla görünür olduğuna dikkat çekmektedir. Devlet görevlilerinin de bazı arazileri daha fazla kâr getireceği düşüncesiyle sebze üretimi için bahçelere çevirdiğine dair izlere değinen yazarın bulguları, imparatorluk memurlarının tarımsal becerilerini ortaya koyması bakımından da gayet anlamlıdır. Nihayet Shopov, İstanbul'da 18. yüzyılda artan sebzeçilik faaliyetlerini; bunun çevresinde gelişen sulama yatırımları ve iş gücü istihdamının yoğunlaşarak artışı, ticari kökleri bulunan "tarımsal devrim" şeklinde iddialı bir yorumla tamamlıyor (s. 403). Ancak Shopov'un çalışmasında dile getirdiği hususlar ile kitabi bilgiler arasındaki bağların ne derece birbiriyle alakalı olduğu ya da bilimsel tarım ilkelelerinin çiftçiler tarafından hangi bilinç düzeyinde hayata geçirildiği hususları henüz açığa kavuşturulamamıştır. Zaten bu şekilde bir "Osmanlı bilimsel tarımı"ndan bahsetmek –en azından şimdiye kadar ortaya konan araştırmalarda– sınırları kesin olarak belirlenebilmiş bir olgu değildir.

Shopov'un bu çalışmayla paralel ögeler taşıyan, "Books on Agriculture (al-filâḥa) Pertaining to Medical Science and Ottoman Agricultural Science and Practice around 1500" başlıklı makalesi ise²³, Süleymaniye ve Topkapı Sarayı Kütüphaneleri yazma eserlerinden, tarım ile ilgili olanların bir kısmını incelemektedir. Anonim yazarı bir bahçe sahibi olan meşhur Revnâk-ı

23 Aleksandar Shopov, "Books on Agriculture (al-filâḥa) Pertaining to Medical Science and Ottoman Agricultural Science and Practice around 1500", *Treasures of Knowledge An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)*, cilt 1, der. Gülru Necipoğlu, Boston, 2019, s. 557-568.

Dizin

- Adana 41, 77, 93, 115, 144, 146, 162, 180
- Akdeniz 16, 18, 27, 28, 34, 35, 41, 43, 47, 51, 52, 59, 76, 77, 82, 92, 110, 114, 124, 143, 144, 155, 156, 183, 197, 199, 240-242, 248, 268, 269
- Aktif Gelişim 32
- Almanya 24, 81, 123, 200
- Ambar 5, 46, 48, 55, 66, 103, 118, 169, 171, 174, 175, 180-182, 188, 189-195, 217, 218, 239, 241, 246, 256, 264, 272, 279, 280
- Anadolu 2, 3, 10, 13, 22, 26, 39, 41, 42, 47, 52-55, 66, 68, 76-80, 82, 84, 85, 93, 124, 127, 129, 139, 143, 145, 148, 153, 162, 164, 167, 185, 194, 199-201, 205, 210, 220, 230, 240, 241, 248-250, 277
- Antep 41, 53, 108, 139
- Arazi 3, 4, 5, 7, 9-11, 13, 15, 20, 21, 23, 25-29, 33-37, 39-49, 52, 53, 58-63, 66, 67, 69, 75-81, 83, 84, 89-94, 97, 101, 102, 104, 105, 107, 108-110, 112-118, 122-127, 129, 131-141, 143-148, 151-159, 161, 164, 166-168, 174-179, 181, 185, 186, 188, 190, 193-197, 199, 200, 202-209, 211-214, 217, 220-226, 228, 233-235, 238, 240, 243, 266, 277, 278
- Arnavut 84, 93, 98
- Arnavutluk 79, 91, 124, 216, 250
- Arpa 37, 51, 52, 56, 58, 77, 117, 150, 159-168, 170-176, 187-189, 191-193, 236, 242, 264, 266, 272, 278
- Arpalık 5
- ATÜT 17, 18, 61
- Avarız 78, 110, 119, 163
- Ayas Paşa 70
- Baharat Yolu 2
- Baklagiller 12, 159, 161-1175, 278
- Balkanlar 243, 248, 250, 251, 272
- Bendegân 103
- Bereketli Hilal 8, 47, 183
- Bolluk 2, 21, 25, 31, 40-42, 46, 47, 59, 63, 65, 66, 73, 80, 90, 92, 94, 95, 100, 101, 104, 156, 179, 180, 181, 188, 189, 191, 193, 194, 195, 204, 207, 215, 220, 227-246, 249, 251, 259-272, 279, 280
- Bolu 54, 97, 178, 217, 230
- Bosna 17, 79, 80, 109, 141
- Bostan 7, 8, 34, 41, 45, 80, 83-85, 103, 109, 133, 140, 141, 156, 176-178, 184, 186, 201, 208, 209, 211-214, 218, 219, 222, 225, 278
- Boyunduruk 133, 134
- Budin 46, 108, 114, 178
- Buğday 3, 12, 14, 15, 23, 25, 26, 31, 36, 37, 40, 42, 44-46, 49-56, 58, 59, 63, 64, 67, 76, 77, 85, 91, 96, 99, 101, 117, 123, 125, 128, 136, 137, 144, 148, 150, 156, 157, 159-177, 187-195, 201, 204, 205, 220, 228, 233, 235, 236, 240, 242-247, 249-261, 263, 264, 266-270, 272, 275, 276, 278, 279
- Buğday Üretimi 15, 20, 23, 40, 45, 58, 64, 123, 148, 157, 162, 163, 165, 168, 247, 275, 276, 278
- Burçak 7, 102, 161, 162, 164-173, 175
- Burgu 130, 132-135

- Bursa 5, 41, 43, 79, 82, 83, 98, 126, 147, 157, 167, 185, 247-249, 251
Bütçe 3-5, 29, 86, 115, 191, 247-251
- Canik 165
- Celali 76, 77, 79, 86, 87, 93, 104, 105, 107, 112, 118, 138, 260
- Chandler 43, 211
- Cizye 78, 110, 119, 270
- Çapa 36, 89, 93, 128-135, 149, 152, 212
- Çavdar 51, 52, 56, 157, 159, 165, 166, 168, 170-173
- Çekül 133-135
- Çeltik 3, 58, 90, 94, 107, 145, 146, 153-155, 180, 181, 217, 221
- Çift Bozan 60, 61, 76, 277
- Çiftçi Başı 95, 96
- Çiftçilik 23, 36, 68, 69, 80, 125, 183
- Çiftlik 4, 7, 10, 14, 16, 18, 19, 21, 23, 27, 31, 34, 37, 39, 40, 52, 55, 56, 61, 75, 77, 78, 80, 83-85, 89, 91-104, 108, 112-114, 121-126, 128-136, 138, 140, 141, 147, 151, 155, 162, 167, 169-176, 179, 181, 184, 186, 187, 189, 210, 229, 267, 272, 275-278
- Çitleme 36, 37, 39, 89, 123, 136-139, 141, 275, 277
- Darı 47, 52, 58, 102, 146, 150, 161, 163, 166, 170-173, 175
- Darlık 2, 86, 128, 180, 189, 190, 193-195, 199, 220, 229, 237, 238, 242, 245, 247, 248, 251, 262, 266-268, 270, 271, 279
- De La Motraye 43
- Depolama 22, 89, 184, 186, 188, 190-192, 195, 230
- Deştban 137
- Diğrenci 95, 102
- Dirgenci 95, 102, 129, 134
- Diyarbakır 107, 144, 158, 206, 207
- Dolap 41, 201, 207, 210, 213, 214, 279
- Düven 27, 130, 131, 133-135, 188
- Düvenci 95, 102
- Edirne 8, 25, 28, 42, 52, 56-99, 101, 102, 107, 109, 130, 139, 141, 144, 152, 158, 163, 168-170, 210, 214, 216,-220, 226, 247-252, 259, 263, 268, 269
- Ekstantif Tarım 18, 64, 156, 157, 280
- Endüstri Devrimi 15
- Entansif Tarım 11, 13, 26, 27, 29, 39, 44, 49, 50, 55, 62, 64, 68, 128, 157, 159, 200, 203, 260, 276, 280
- Erbil 208
- Erzurum 42, 148, 163, 178, 190, 201, 236
- Eskincülü Mülk 202
- Evlîya Çelebi 42, 44, 48, 149, 150, 184, 209, 211
- Felâhât 8, 68, 69
- Fırat 8, 17, 41, 47, 52, 118, 213, 234, 238
- Fiskalizm 60, 228
- Fizyokrat 58
- Fransa 2, 6, 15, 24, 38, 44, 51, 57, 58, 67, 74, 81, 121, 126, 128, 157, 183, 200, 245
- Gayr-i Safi Millî Hasıla 40
- Girişimcilik 61, 107, 141
- Girit 44, 64, 177, 234
- Gulam 95, 97
- Gübre 11, 19, 23, 34, 36, 37, 51, 91, 110, 123, 159, 176, 182-188, 227, 276
- Gübreleme 20, 23, 32, 74, 126, 183, 184-188, 280
- Gümülçine 111, 270

- Halep 12, 41, 47, 48, 79, 139, 153, 166, 205, 235, 284
Hama 17, 78, 87, 97, 204
Haremeyn 154, 167, 168, 195
Hâric ez-defter 26, 112, 113
Hark 93, 109, 117, 204, 205, 207, 217, 238
Harman Dövme 38
Harmancı 95, 99, 101
Hasat 11, 17, 18, 20-25, 28, 31, 32, 34, 38, 40, 42, 45, 47-55, 74, 76-78, 80, 89-92, 95, 97, 100, 101, 105, 122, 125, 127, 136, 146, 147, 157, 166, 174, 176, 182, 188, 189, 215, 227, 233, 237, 239, 241, 245-252, 259-265, 270, 276, 278-280
Hasb u rehâ 100, 232, 261
Hassâ-i Hümâyûn 39
Havuz 6, 201, 202, 207, 208, 210-212, 279
Haymana 113-116
Hayvancılık 5, 7, 15, 26, 29, 37, 38, 76, 78, 83, 97, 98, 103, 122, 123, 127, 128, 153, 155, 169, 174, 176, 177, 183, 185, 187, 227, 277, 278
Hendek 5, 108, 137, 138, 141, 149, 154, 195, 208-210, 217, 277, 279
Hollanda 6, 24, 35, 159, 209
Hububat 3, 5, 8, 10, 12, 18, 20, 23, 26-28, 31, 34, 42, 46, 47, 49, 50-56, 63-67, 69, 73, 75-78, 82, 84-86, 90, 91, 93, 97, 104, 107, 110, 124, 126-128, 144, 147, 148, 153, 154, 156-159, 165, 167, 169, 175-177, 179, 181, 183, 184, 187-191, 193-196, 205, 213, 221, 227-229, 233, 235, 238-240, 242, 243, 245-252, 260-267, 269, 272, 275-280
Irgat 84, 95, 98, 99, 203
İaşe 68, 106, 108, 1110, 183, 189, 190, 224, 225, 228, 229, 243, 244, 264
İbnül Avvâm 68
İktisat 11, 14, 20, 64, 65, 67, 73, 118, 228, 229, 231, 238, 244, 264
İlm-i Felaha 8
İltizam Düzeni 4, 106-108, 113, 115, 118, 125, 152, 223-225, 237, 267
İmdâd-ı Hazeriyye 66
İngiltere 2, 6, 23, 24, 26, 35-38, 50, 69, 74, 75, 81, 82, 89, 90, 91, 121, 123, 126, 128, 136, 139, 159, 160, 260
İpek Yolu 2
İstanbul 6, 7, 40, 42, 64, 65, 79, 80, 82-85, 87, 92, 98, 109, 129, 141, 151, 164, 168, 174-176, 178, 180, 181, 184, 190, 192-194, 201, 208, 209, 211, 216-219, 230, 234, 236, 239, 244, 247-249, 251-258, 260, 262, 264, 266, 267, 269, 270, 272, 277
İşsizlik 2, 245
İtalya 35, 44, 51, 81, 124, 247, 265
İzmir 14, 42-44, 46, 191, 207, 219
Kameralist 58
Kaplıca 164, 170-173, 175
Karaosmanoğulları 80, 83, 93, 175
Kâtip Çelebi 42, 45
Kayseri 78, 109, 156, 209
Keser 129-135, 196
Keten 98, 163, 165, 166, 170-175, 191
Keyl 56, 168, 170-175, 252-258
Kıbrıs 3, 27, 40, 43, 44, 52, 79, 92, 93, 182, 201
Kıtlık 76, 80, 84, 86, 118, 220, 227, 240, 245, 247, 248, 261
Kitabü'l Felahat 68
Konya 41, 97, 144, 203, 204, 212, 250
Koşum Hayvanı 33, 36, 150
Köle 92, 95-98, 235
Kuyu 93, 130, 195, 201, 202, 205, 208, 210, 213, 214, 224, 241, 272, 279
Mâlikâne-divânî 5, 118

- Manisa 41, 54, 162, 175, 210, 219
Maraş 3, 4
Mercimek 44, 162-166, 168, 170-174
Meriç 7, 155, 217-221
Mertek 203
Mevat Arazi 91, 104
Mısır 22, 41, 46-48, 59, 62, 70, 80, 144, 183, 184, 191, 199, 200, 203, 207, 211, 214, 220, 222, 223, 234, 238
Midilli 43, 44, 106, 140, 168, 268, 269
Mikro Tarım 107
Miri Ambarları 118, 180-182, 190, 191, 217, 280
Miri Arazi 61, 104, 141, 154
Mora 95, 149, 154, 193, 197, 255, 264
Mukataa 3, 4, 103, 107, 108, 168, 209, 218, 236, 237, 239
Muzara'a 10, 97
Mühimme Kayıtları 92
Mülkiyet 13, 16-18, 37, 58, 61, 121-124, 129, 276
Münâsafe 203
Nadas 7, 9, 11, 12, 19, 23, 34, 36, 37, 74, 81, 83, 96, 105, 108, 116, 121-123, 138, 156-159, 161, 164-166, 168, 176, 178, 179, 185, 186, 225, 275, 278
Nâimâ Mustafa Efendi 217, 222, 231
Nev'i Efendi 145, 190
Niksar 12, 162
Nil 7, 8, 22, 48, 59, 60, 144, 199, 200, 203, 222, 223, 238, 263
Nohut 162-168, 170-174
Nüfus 1-3, 6, 9, 10, 11, 16, 22, 40, 45, 64, 73-85, 88-93, 105, 118, 121, 138, 165, 251, 276, 277
Nüfus Artışı 9, 11, 16, 64, 73-78, 82, 85, 88-93, 121, 165, 251, 276
Ocaklık 5
Olivier 45, 212
Orak 33, 99, 129, 131-133, 135, 148
Orakçı 95, 99-101
Ortakçı 9, 95-97, 109, 164, 180, 277
Öşür 3, 4, 12, 55, 107, 110, 113, 118, 146, 148, 152, 154, 162, 165, 167, 171, 224, 237, 267, 278
Pamuk İstihsalı 93
Pasif Gelişim 32
Paşmaklık 5, 85
Pazar 2, 19, 28, 58, 67, 74, 82, 83, 85-88, 228, 229, 232, 242, 251, 260-263, 277
Pococke 43, 48, 212
Provizyonizm 228
Pulluk 35, 53, 63, 91, 129, 131, 132, 143
Rençper 13, 15, 16, 22, 27, 49, 67, 71, 80, 91, 92, 99, 100, 106, 129, 145, 150, 156, 165, 178, 181, 200, 204, 227, 267, 279
Rotasyon 9, 12, 19, 23, 36, 39, 81, 82, 91, 121, 123, 147, 156-162, 164-169, 174-179, 187, 275, 278
Rumeli 22, 45, 52-54, 66, 78, 82, 84, 85, 91, 98, 100, 112, 125, 163, 167, 168, 175, 193, 194, 205, 220, 228, 239, 240, 241, 254, 267, 268, 270, 271, 277
Saban 16, 17, 33, 34, 36, 50, 53, 67, 82, 95, 102, 103, 126, 129-135, 143, 148, 177, 188
Sabancı 95, 102
Salariye 3
Sanayi Devrimi 1, 6, 16, 25, 33, 38, 50, 57, 121, 126, 127, 157
Sarıç 210, 212, 213, 279

- Sebzecilik 7, 28, 84, 277
 Seferiyye 66
 Selanik 98, 111, 144, 193, 196, 225, 235, 239, 255, 267
 Selatin Vakıfları 4, 5, 94, 109, 239, 267
 Serbest Ekim 35, 37, 276
 Sırbistan 79, 124, 186
 Sivas 42, 90, 97, 116, 144, 162, 231
 Sultan Selim Vakfı 94, 107, 193
 Suriye 17, 47, 48, 78, 80, 144, 150, 200
 Şam 48, 146, 166, 167, 200, 271
 Şenlendirme 11, 60, 84, 86, 104-109, 113, 114, 117, 118, 277
 Tahıl 11, 36, 48, 50, 52, 83, 137, 144, 145, 163, 164, 176-178, 240, 245, 246, 261, 265
 Tahrir 8-10, 12, 19, 23, 31, 39, 52, 54, 78, 113, 114, 116, 124, 145, 146, 161-163, 165, 167, 208, 236, 238, 239
 Tanzimat 4, 14, 22
 Tarım 1-27, 29, 31-41, 44, 45, 47-55, 57-71, 73-85, 88-99, 101-118, 121-139, 141, 143-145, 147-149, 151-154, 156-161, 164, 167, 176, 178, 179, 181, 183-187, 190, 196, 197, 199-203, 205-207, 211, 213-215, 218, 220-222, 224, 225, 227, 232, 232, 234, 238, 240, 243, 245, 248-251, 259, 260, 265, 275-280
 Tarımsal Dönüşüm 183
 Tekalif 117, 119
 Tekirdağ 47, 220, 244, 253
 Temlik 5, 18, 104, 109, 110, 140, 153, 231
 Ter Oğlanı 95, 98
 Tımar 3, 4, 6, 16, 21, 90, 98, 107-110, 112, 115, 125, 141, 145, 146, 152, 157, 176, 179, 186, 202, 206, 223, 267, 278
 Tırpan 33, 129-135
 Tırpancı 95, 101, 102
 Ticari Tarım 7, 40, 78, 248
 Tohum 10-12, 23, 28, 32, 34, 36, 37, 44, 46, 54-56, 70, 96, 98, 107, 136, 148, 154, 165, 171-173, 175, 179-182, 186, 188, 218, 272, 278, 279
 Tokat 11, 12, 41, 54, 91, 165
 Topkapı Sarayı 7, 140, 168, 186, 204
 Toprak 1, 2, 4-6, 10, 12, 13, 17-22, 28, 31-40, 42-45, 47-49, 51, 53-55, 60-62, 67-69, 74-77, 79, 80, 83, 89, 90, 92, 93, 96, 97, 104, 105, 108-110, 113, 114, 116, 117, 119, 121, 123-125, 127, 137, 138, 141, 143-161, 167, 175, 178, 182-185, 187, 188, 191, 194, 196, 199, 200, 206, 211, 212, 214, 221-227, 235, 240, 242, 245, 275-278
 Toprak İşçisi 96
 Trakya 41, 93, 221
 Tuna 16, 46, 66, 100, 101, 119, 194, 199, 216-220, 224, 225, 241, 254
 Ucuzluk 21, 42, 46, 189, 204, 217, 230-232, 234, 263-265, 279
 Üretim 2-4, 7-13, 15-17, 19-23, 25, 26, 32-37, 39, 45, 49, 51, 52, 55, 56, 58, 60-65, 67, 73-78, 80-85, 89-101, 103, 104, 106-110, 112, 114-116, 118, 119, 121, 123-130, 137, 141, 143, 146-148, 153, 154, 156, 157, 159, 161-169, 174-177, 180, 184, 196, 197, 201, 203-205, 207, 208, 211, 213, 215, 221, 227-229, 231, 232, 234, 236, 245, 247-249, 251, 251, 260, 261, 265-268, 273, 275-278
 Vakıf Gelirleri 4
 Vakıf Müfredat Defterleri 9

Vakıflar 4-6, 27, 92, 94, 107, 109, 114,
147, 177, 214, 221, 239, 267, 279
Van 41, 51, 148
Verimlilik 6, 10-13, 19, 28, 31, 36, 40,
45, 46, 49-52, 54-56, 63, 76, 122,
125, 136, 143, 183, 189, 206, 235
Vezir Osman Paşa 147

Yağmur 18, 23, 48, 53, 149, 151, 188,
192, 199, 209, 216-221
Yanışma 96, 103
Yarıcı 95, 97
Yeni Çağ 6, 11, 15, 20, 22, 25, 27, 32,
35, 37, 38, 49, 51-55, 58, 73, 75, 76,
88, 110, 123, 127, 128, 153, 155,
167, 170-173, 182, 183, 191, 199,
201, 209, 215-221, 227, 233, 244-
246, 252-261, 273, 275, 280
Yığınca 95, 102
Yulaf 52, 56, 159, 161, 162, 164-168,
170-176

Yunanistan 46, 124, 155
Yurtluk 5

Zahire 55, 65, 66, 84, 85, 100, 118, 136,
174, 175, 179-181, 188-195, 218,
220, 230, 234, 236, 239-244, 262,
267, 270-272, 279, 280
Ziraat 2, 3, 5, 7, 11, 14, 15, 21, 25, 26,
35, 37, 38, 40, 41, 45, 53, 63, 64,
66-71, 74, 77, 80, 83-85, 90, 91,
94-98, 103-114, 116, 118, 122, 128,
135, 138, 140, 144, 145-149, 151,
152-155, 158, 177, 178, 182, 184,
189, 193, 196, 206, 211, 214, 219,
222, 223-225, 231-233, 235, 238,
242, 267, 275-278, 280
Zirai Alet 11, 103, 128, 129, 277
Zirai Ekonomi 4, 112, 227, 266, 277